

գամ եմ ինձ անրախտ զգացել հայ հեղինակի վիճակում: Հասարակության անտարբերությունը, մի քանի լրագրողների անընդհատ յարձակումները, նիթական պակասությունը յաճախ ինձ ստիպել են ատել իմ արեւստը: Մի քանի անգամ գրելս գէշ եմ ձգել, հաստատ մտադրած գնալ մի տեղ, դառնալ հասարակ գործակատար եւ փող շահել, շահել, հարստանալ իմ շատ նախկին ընկերների պէս: Բայց այդ յուսահատությունը տեւել է շատ շատ երկու երեք ամիս. այնուհետեւ նորից գրական ախտը բորբոքել է իմ մէջ, եւ նորից ես բեւեռել եմ իմ համեստ զբաղմունքին, որի քովը շատ եմ տառապել, շատ արցունքներ եմ թափել: Ասում են հեղինակը, զորով մեծ ուսուցիչ է իւր հասարակության համար, վերին աստիճանի օգտակար ծառայ իւր ազգին: Ասում են թէ զորով պէտք է պարծենայ իւր այդ կոչումով, եւ հասարակությունը պէտք է վարձատրի նրան իբրեւ իւր ուսուցիչին: Ծիծառ է այդ, չգիտեմ: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես երբեք բախտ չեմ ունեցել հասարակության օգտակար անդամի պարծանքը զգալու: Երբեք չեմ մտածել թէ զրուս եմ հասարակության համար, ուրեմն եւ ծառայում եմ ազգին, ուրեմն եւ մարդիկ պէտք է երախտապարտ լինեն ինձ: Գրականությունը ինձ համար արհեստ չի եղել եւ ոչ զպրոց, այլ միայն զբաղմունք է: Ես գրել եմ, որովհետեւ այդպէս է թելադրել իմ հոգին, որովհետեւ պահանջ եմ ունեցել գրելու: Ես միշտ զգացել եմ, որ ինչպէս ձուկը չի կարող ապրել առանց ջրի, ինչպէս թռչունը չի կարող ապրել առանց օդի, նոյնպէս ես չեմ կարող ապրել առանց գրելի: Եւ որքան դառնություններ եմ կրել գրելից, նոյնքան եւ երջանկություն եմ զգացել: Իմ վարձը ես գտել եմ ոչ մարդկանց գովասանքների եւ երկրպագության մէջ, այլ իմ հոգու խորքում: Գոհ եմ եղել ես անձամբ իմ գործից, երջանիկ եմ զգացել ինձ. դո՛ւ չե՞մ եղել, տանջւել եմ: Ընթերցողների, լրագրողների կարծիքը ինձ մերթ տխրեցրել է, մերթ ուրախացրել: Բայց երբեք չի ազդել իմ գրելի համար: Ես ոչ ոքի չեմ լսել բացի իմ հոգու ձայնից, եւ ոչ ոքի ցուցմունքը ինձ ղեկավար չի եղել եւ ոչ մի վայրկեան»:

Արեւելահայ մամուլը եւ գրադէտ հասարակությունը հանդէպ Շիրվանզադէի եղած է արդարեւ հափազանց վերապահ եւ անհամակիր, քան արեւմտահայ գրադէտները: Շիրվանզադէի գործերուն մէջ արուեստն է տիրական ձկտումը, ոչ թէ բնկերային կամ գիտական նպատակը: Իսկ արեւելահայ մամուլը արուեստէ կա՛մ ոչ ինչ, կա՛մ շատ քիչ բան կը հասկնար: Արեւմտահայը բնահաւատալն արուեստի եւ ձեւական գեղեցկութեան: Ըմբռնումն ունենալով՝ աւելի եւս հասկցաւ եւ գնահատեց տարաբախտ միազգիրը: Անշուշտ, գրական արտադրութիւններու մէջ «տենդենցիա» փնտռող արեւելահայ գրադէտները, անոնք որ վէպի մը մէջ ամէն բանէ առաջ կ'որոնեն գիտականը, ընկերայինը, տնտեսագիտականը, վարդապետականը, ազգային շահին օգտակարութիւնը, Շիրվանզադէի վէպերուն մէջ պիտի չգտնէին դո՛հացում: Մինչ արեւմտահայ գրադէտը, արուեստի պահանջները որոնող, գրական գործի մը մէջ գեղեցիկը փնտռող, բոլորովին տարբեր դիրք պիտի բռնէր անոր հանդէպ: Եւ ստուգիւ Շիրվանզադէ իր պոլսահայ գրադէտ բարեկամներուն մէջ գտաւ կատարեալ թափանցողութիւն իր գրականութեան: Արսէն Դիմաֆսեան վէպին շուրջ միայն լայնօրէն անդրադարձաւ արեւելահայ մամուլը, որովհետեւ հոն գրեւորապէս արտայայտեց՝ որ առաջին կարգի նշանակություն ունի իրեն համար, որովհետեւ հոն հասարակական գործունէութեան վրայ կը խօսուէր, եւ անուղղակի ձեւով վէպին զլիաւոր գործիչին՝ Արսէն Դիմաֆսեանի մէջ: Իսկ միւս գործերը, որ իբրեւ գեղարուեստական արտադրութիւններ թերեւս գերադանց են, ինչպէս Զուր յոյսեր, Մեկանիա, անկատելի անցան:

Ժամանակը նուիրագործել գիտէ սա-

կայն իսկական արժէքները: Այսօր Շիրվանզադէ մեր իրապաշտ միապատկերութեան անդերադանցելի վարպետն է, եւ զլուս' զպրոցի մը, որ իր օրով արդէն, գէթ արեւմտահայերուս քով, կարեւոր շրջանի մը դռները բացաւ հայ գրականութեան մէջ:

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ԶԱՆԱՇԵԱՆ

(Արտատպւած հեղինակին Արդի Հայ Գրականութեան գրքին):

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԾՈՎ-ԴՂԵԱԿԸ

ԵՒ

ԱՅՆԹԸՊԻ ՍՕՖԸ

Բազմավեպ 1948 Մայիս-Յունիս միացեալ թիւին մէջ, մենք ընդարձակօրէն պատմական ու տեղադրական ծանօթութիւններ տուած էինք Ներսէս Շնորհալիի մածնդավայր Ծովքի եւ Ծով-Դղեակի մասին. միեւնոյն ատեն փաստացիօրէն ճշտած էինք թէ Սօֆը չէր կրնար ըլլալ Ծով-Դղեակը, ինչպէս կ'ուզէր ցոյց տալ Բարդէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեանը իր 1904ին հրատարակած «Ծովք-Տըրք» գրքը: Բարդէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեանը իր 1904ին հրատարակած «Ծովք-Տըրք» գրքը ճշտած էր այն պայմանը՝ որ առաջին կարգի նշանակություն ունի իրեն համար, որովհետեւ հոն հասարակական գործունէութեան վրայ կը խօսուէր, եւ անուղղակի ձեւով վէպին զլիաւոր գործիչին՝ Արսէն Դիմաֆսեանի մէջ: Իսկ միւս գործերը, որ իբրեւ գեղարուեստական արտադրութիւններ թերեւս գերադանց են, ինչպէս Զուր յոյսեր, Մեկանիա, անկատելի անցան:

Այս անգամ Ս. Բախտիկեան «Հայրենիք» Ամսագրի 1952 Մարտի թիւին մէջ նոյն խնդրին շուրջ անդրադառնալով եւ որոշ պատմական ու տեղադրական կարեւորութիւններ վրայ յեցած «հաւանական» կը նկատէ, մեր նախապէս մատնանշած վայրը՝ «Կէօլպաշը» լճակները, եւ անոնց մօտը գտնուած զղեակը, իբր պատմական Ծովքը եւ Ծով-Դղեակը, ուր ծնած է Ներսէս Շնորհալին:

«Կէօլպաշը» լիճերը ու փոքրիկ բերդը, Այնթապի «Սօֆ» բլրակին հիւսիսը կը գտնուի եւ անկից հաղիւ 30-35 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ է: Բարդէն Աթոռակից Կաթողիկոս Սօֆէն քիչ հեռու գտնուող այս լիճերը անդիտանալով, այլ Սօֆին դադարէն լիճի կրկնեւեռութիւն (միւրաժ) մը նշմարած, ձիւնհալին ալ ջուրերու հաւաքումը երեւակայնով բլուրին ստորոտը, մանաւանդ «Ծով» եւ «Սօֆ» բառերուն մէջ ալ խնամութիւն մը տեսնելով, կ'աճապարէ «խեղաթիւրումով փաստելու համար, որ Շնորհալիի ծննդավայր Ծով-Դղեակը Սօֆի բլուրին վրայ կանգնած էր» (Հայրենիք, էջ 66):

Բարդէն Աթոռակից Կաթողիկոսին այս ձեւի յարուսն վճիռները բանասիրութեան եւ պատմութեան մարդին մէջ, արդէն ծանօթ են բոլորին:

Մեր բուն իսկ նիւթին դառնալով, Ս. Բախտիկեան «Սօֆ» բառին ստուգարանութեան առիթով կը գրէ. «Այս անուան — Սօֆի — ստուգարանութիւնը պէտք է փնտռել այլ իմաստներու մէջ: Սօֆ բառը եկած կրնայ ըլլալ խաչակիրներու կամ աւելի կանուխ Յունական կամ Հռոմէական տիրապետութեանց ատեն» (Հայրենիք Ամսագիր, 1952, էջ 66):

Մենք Սօֆ բառին ծնունդն ու իմաստը վերջնականապէս լուծուած կը համարինք հետեւեալ պատմական յիշատակարանի ընթերցումով:

Հանդէս Ամսօրեայի 1951 Նոյեմբեր — Դեկտեմբեր միացեալ թիւի 515 էջին մէջ՝ ուր Հ. Ն. Ակինեան կը խօսի խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանքի «Յիշատակաց Մատեն»-ի մը մասին, կը գրէ. «Յիշատակաց Մատենը գտած է գրուածք» (Յիշատակաց Մատենը) անխորադիր՝ Պարիսի մատենադարանի թ. 195 (Supplement Armenien 45) ձեռագրին մէջ...

Յիշատակարանի ընդօրինակութիւնը. Գոհութիւն, պատիւ եւ փառք էութեան

ինքնագործի... օրհնութիւն հօր... սիրեալ զեղանիցի... Ի վերայ աստուածաբանական ուրբ ուխտիս, եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարկաւազաց եւ միաբան եղբարցն ամենեցուն որ աստ կան հաւաքեալ... եւ ընդ աստուածապարզեւ օրհնութեանս զիտութիւն լիցի ձեզ... զի այս սուրբ Աստուածածին անուն եկեղեցիս... Ի թվին 249 (1514) տմբունաւոր Սօֆ անուն... աւերելով, թալանելով եւ կողոպտելով երեք ամ ամայի եւ աւեր մնաց քաղաքս այս, վանքին եկեղեցիք: Յիշատակարանս (էջ 291-293):

Այսպէս Բաղէշը եւ չրջակայ աւաններն ու վանքերը թալլող աւերող բռնակալին անունը Սօֆ եղած է որ 1514 թուականներուն սարսափի տակ պահած է այդ շրջանը:

Այս բռնակալը թիւրքմէն ցեղէ մը կըրնայ եղած ըլլալ: Թիւրքմէնները, ինչպէս արեւելեան Հայաստանի, նոյնպէս ալ Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ, Ամիդէն սկսելով Տլուզ դաւառի, Մարաշի եւ Հալէպի շրջակայքը թափանցած էին Թ. Դարէն սկսեալ: Հալէպի Նուրէտտին ամիրան թիւրքմէն յետագայներու միջոցաւ զերի բռնել տուաւ խաչակիրներու ձօնին կոմսը որ կը տիրէր Կորիսուի, Մարաշի, Թլպաշարի երկիրներուն 1151 թուականին:

Թիւրքմէն վաչկատուն ցեղը զեռ մինչեւ մեր օրերը խմբական բաղմութիւնով կը թափառին Կիլիկիոյ մէջ՝ ուր անոնք Եփեսոս կամ Ալաշար անունով ծանօթ են. իսկ Մարաշի եւ Այնթապի հիւսիսային դաշտ ու լեռներու մէջ Ղըլըմը եւ Թէ-նիլի կ'անուանուին: Ասոնք վրանաբնակ աւաղակարարոյ ցեղ մըն են. նստակեաց կեանք չունին. ձմեռը դաշտային Կիլիկիոյ տաք կլիմային, իրենց հօտերովը կը բնակին Պաղարձրդ, Ձէնձիրլի ու Չուզուր - Օվայի մէջ. իսկ ամրան կը բարձրանան Տաւրոսեան լեռները, իրենց գօշերովը: Ահա այս թափառական թիւրքմէն ցեղի

պետերէն մէկը Սօֆ անունով, տուած է իր անձնանունը Այնթապի մօտ բլրակի մը, որ մինչեւ մեր օրերը ծանօթ է Սօֆ կոչումով: Աթոռակից Բարդէն Կաթողիկոս միամտաբար Ծով բառի աղաւաղումը կարծելով Սօֆը, խեղաթիւրումով մը «կ'աճապարէ վաստելու» թէ Շնորհալի ծննդավայրը այս չոր ու ցամաք բլուրը ըլլայ, ուր կը կարծէ տեսնել Ծով-Դղեակին փլատակները քանի մը աւերակուած քարակոյտերու մէջ:

Մինչ, ինչպէս ըսինք քիչ առաջ, արդի Սօֆ կոչումը բլուրէն քիչ հեռու կը դրուուին լճակներու խումբ մը, որ ոչ ձիւնհալի ջուրերով կազմուած է եւ ոչ ալ ամրան տօթին ջուրերը չողիանալով կը ցամքին. այլ ամառ ու ձմեռ հոսուն ջուրի աւերով զոյլութիւն ունեցող լիճեր են տասներկու քիլոմէրը լայնքով: Այս լիճերուն քովը կը դառնուի Ծով-Դղեակը. հովիտի մը բերանը, Ժայռերուն վրայ կառուցուած փոքրիկ բերդ մը, բայց կրկին կրնայ պարփակել ամբողջ Պահլաւունեաց սերունդ մը, իրենց ձիաւարներովն ու իշխաններովը. նոյնիսկ Կաթողիկոսի վայել մատուցող մը օժտուած: Այս բերդին մէջ բնակած են Շահան, Վասիլ, Գրիգոր, Ներսէս Պահլաւունիները իրենց նախնիներովը առ նուազն հարիւր տարիներ:

Աթոռակից Բարդէն Կաթողիկոսին Սօֆ բլուրը հազիւ 5 - 6 մէր տարածութիւն ունեցող հարթ զազաթ մը ունի, ուր երկու հողի հազիւ կրնան պարփակուիլ, իսկ ստորոտի աւերակները մատուռի մը աւերակները կրնան ըլլալ եւ ոչ զղեակի մը: Ահա թէ ինչպէս թիւրքմէն անձնանուն մը Սօֆ, կը դառնայ Ծով, ստուգարանական - լեզուարանական քաջկոտորով մը:

Տօքթ. Յ. ՏԵՐ ԴԱԶԱՐԵԱՆ

հալէպ

ԷՋԵՐ ՀԱՅ ԳՐԶԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՆՐԱ-
ՆԿԱՐԶԱԿԱՆ ԱՐԻԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ

ԺԷ. ԴԱՐԻ ՄԻ ՆՈՐ ԳՐԶԱԳՐԻ ԱՒԵՏԱՐԱՆ

Ռ. Զ. Թ. = 1640

ԺԷ. դարում Սպահանում գրած այս ձեռագիրը Աւետարանի պատմութեան էջերը ձեռն տանում են 1640 թվականը: Դա Իրանի շահ Սէֆի թագաւորութեան ժամանակաշրջանն է, երբ Պարսկաստանի հայ ժողովուրդն ապրում է խաղաղ պայմաններում: Այդ հանգամանքը վկայում են նաեւ Նոր-Ջուղայի պատմագիր՝ Յարութիւն Տէր-Յովհաննէսի հետեւեալ տողերը. «Յետ մեռանելոյ Շահաբասայ մեծի, թոռն նորա Շահտէֆի մանուկ չորեքտասանամեայ նստաւ թագաւոր ըստ ոմանց 1629, եւ ըստ ոմանց 1631: Չորեքտասան ամ թագաւորեաց, յորում ժամանակի վիճակ ժողովուրդեանն հայոց, որ ի պարս ընթացաւ ըստ կարգին եղելոյ ի ժամանակս Շահաբասայ առաջնոյ, զի ամա եւս սիրելի լեալ աղջս հայոց՝ տարածեաց առ նոսա զչնորհ արքայական, որով մնացին նոքա ի խաղաղութեան («Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու», 1880, Ա. հատ. էջ 80):»

Դա այն պատմաշրջանն էր, երբ Նոր-Ջուղայի հայ ժողովուրդի «խմաստուն» եւ «բարեպաշտ», իշխանապետ՝ Սօջա Սաֆ-բաղի ապարանքում հիւրասիրւում է Շահ Աբբաս երկրորդ արքան: Չեռներէց, գործունեայ եւ ճարտար մի վաճառական, որի անունը հռչակում է ո'չ միայն Իրանում, այլ եւ Եւրոպայում: Այդ երեւոյթներն են թէհրան, ուր մինչեւ օրս էլ տիրացու Սերոյ Տէր-Յակոբեանն առանձին գուրդուրանքով պահում է:

Անուան Սաֆրագ կոչի՝ սրնքաց գորեղ դատաւոր. Խեյօֆ, քո մարտար լեզվէտ գարմանար ամէն քաղաւոր, Շատ իշխան քո տեսուտ փափագ անեղա-տես իշխան փառաւոր »:

ԺԷ. դարի նոյն շրջանումն էլ լուսաւոր, առաջադէմ եւ պայծառ մի հողեւորականի հերոսական ջանքերով Նոր-Ջուղայի «Ամենափրկիչ» վանքը դառնում է մշակութային շարժման մի փարոս: Դա թեմի ժամանակի առաջնորդ Խաչատուր վրդ. Կեսաբեանցն է, որ «բազում աշխատութեամբ» հիմնում է Իրանի եւ հայկական տպագրութեան պատմութեան մէջ հռչակուած առաջին տպարանը եւ 1641 թվին տպում է «Հարանց Վարք»ը:

Ահա այս շրջանում Սպահանում ապրող երկու արեւստաղէտ սարկաւազներ գրում են մի ձեռագիրը Աւետարան, որը ԺԷ. դարում Նոր-Ջուղայից տանում են Սպահանի Բուրաբի դաւառի Շաւրաւա դիւղը, ուր ամբողջ 288 երկար տարիներ Տէր-Յակոբեանց զերդաստանում խնամքով պահում են: Այնուհետեւ՝ 1928 թվին, նոյն աղգատոհմը ձեռագիրը տանում է Քեաղաղ դաւառը, 1942 թվին՝ Սուլթանաբադ, իսկ 1945 թվին՝ Իրանի մայրաքաղաքը՝ Թէհրան, ուր մինչեւ օրս էլ տիրացու Սերոյ Տէր-Յակոբեանն առանձին գուրդուրանքով պահում է:

Ահա գրչագրի սեղմ պատկերը.

Մեծութիւնը՝ 19 × 14 սմ., կաղմը՝ տախտակի վրայ կարմիր թաւապատ,

«Այ իմ անմահ Խօջայ, որ էիր հայոց քաղաւոր,